

УДК 398.87(=163.41)

М. Ю. Карацуба

НАРОДНА БАЛАДА «ХВОРИЙ ДОЙЧИН» ЯК НЕВІД'ЄМНА СТРУКТУРНА СКЛАДОВА ЛІРО-ЕПІЧНИХ ТВОРІВ ПОКОСІВСЬКОГО ЦИКЛУ

У центрі уваги в статті перебуває одна з найвідоміших ліро-епічних пам'яток сербського народу, що її відносять за хронологічним принципом до покосівського циклу (цикл епічних і ліро-епічних творів, що фіксує події після битви на Косовому полі). У розвідці розглядаються окремі тематичні і формальні складові твору.

Ключові слова: народна балада, «Хворий Дойчин», структура балади, образна система, мотив.

В центре внимания в статье находится одно из наиболее известных лиро-эпических произведений сербского народа, которое восходит по хронологическому признаку к послековосскому циклу (цикл эпических и лиро-эпических произведений, которые фиксируют события после битвы на Косовом поле). В статье рассматриваются отдельные тематические и формальные составляющие произведения.

Ключевые слова: народная баллада, «Больной Дойчин», структура баллады, образная система, мотив.

The author of the article pays attention to one of the most well-known lyric-epic monuments of the Serbian people, which is referred according to a chronological principle to a cycle of epic and lyric-epic works fixing the events after a battle on Kosovo field. Separate thematic and formal components of the work are examined in the article.

Keywords: folk ballad, «Sick Doichyn», structure of ballad, figurative system, motif.

До відомих балад, які хронологічно припадають на післякосівський період, відносимо баладу «Хворий Дойчин» («Bolani Dojčin»). У циклі пісень і балад, що тематично охоплюють цей період і мають на меті відтворити суспільну картину піс-

ля битви на Косовому полі, де загинула велика кількість сербських відчайдушних вояків, зафіксовано чимало баладних текстів. Текст «Хворий Дойчин» не можна розглядати відірвано від пісень і балад покосівського циклу, у фокусі зображення яких перебувають нечисленні герої, що вижили після Косовської битви і присвятили своє життя боротьбі з турецьким загарбником. Більшість подібних епічних творів мають трагічну кінцівку. Серед народнопоетичних зразків циклу, крім «Хворого Дойчина», відзначаємо ще декілька відомих героїчних епічних народних пісень, зокрема «Dioba Jakšića» («Поділ Якшичів»), «Smrt vojvode Prijezde» («Смерть воєводи Приєзде») і «Smrt vojvode Kaice» («Смерть воєводи Каїци»).

Після нищівної військової поразки на окупованих територіях залишилися переважно жінки та діти, а також ті, хто через хворобу і неміч не зміг дати відсіч нападникові. Проте, навіть недужі у такий скрутний для держави час не могли залишатися осторонь боротьби із загарбником і мирно прожити останні години свого життя. Так, і Хворий Дойчин, колись уславлений на весь край хоробрий військовий, а нині важкохворий, піднімається з ліжка, ніби кидаючи виклик самій смерті, аби востаннє протистояти тиранії загарбника і здійснити спробу врятувати своє місто, свою родину і оселю. Постать Дойчина оповита таємницею, поруч з епітетом «герой» варто залучити й епітет «месник» – коріння цього явища слід шукати у народних релігійних уявленнях, згідно з якими право на помсту має лише Бог, усі інші живі істоти такими привілеями не наділені. Відтак і помста Дойчина, убивство ним Арапина і коваля, виколоті ним як переможцем очі його ворогів розглядаються як учинок суворий і нехристиянський.

Сюжет балади можемо сформулювати у такий спосіб: у центрі уваги твору перебуває хворий Дойчин, який уже протягом багатьох років усамітнено живе у своїй оселі в Солуну,

довго перебуває в тенетах хвороби, яка не дає йому залишати оселю і спостерігати за подіями за межами замкненого життєвого простору. Його вимушену самотність розділяють сестра Єлиця і вірна кохана Анджелія.

У той самий час, коли хворий Дойчин намагається протистояти важкій хворобі, головний негативний персонаж твору – Усо Арапин – розбиває намет на полі поблизу Солуна, не очікуючи на спротив, адже, на його глибоке переконання, немає героя, ладного вступити з ним у двобій.

<i>Dojčin bio, pa se razboljeo;</i>	<i>Дойчин був, але захворів;</i>
<i>Bio Duka, pa ga boli ruka;</i>	<i>Був Дука, та в нього болить рука;</i>
<i>Jest Ilija luda adžamija,</i>	<i>Є Ілія, нерозумна голова,</i>
<i>no boja nije ni videlo,</i>	<i>Він і бою-то не бачив,</i>
<i>A kamo li s kime učinilo,</i>	<i>А як би з ким не вчинив,</i>
<i>Te ako bi ono i izišlo</i>	<i>так би воно і завершилось.</i>
<i>Al' tu ne da ostarila majka...</i>	<i>Але не дозволила цього чинити</i>
	<i>його старенька мати...</i>

[Тут і далі переклад наш. – М. К.].

Невтішні вісті про долю рідної місцини, та й усього народу в цілому, нарешті доходять до Дойчина попри намагання люблячих жінок – Єлиці і Анджелії – приховати від нього гірку правду. Тоді він вирішує будь-якою ціною протистояти завоювникові – підводиться з ліжка і вирушає на поле битви. Важливим етапом оповідної структури виступає цей епізод, адже він дає вичерпну характеристику головному героєві – смертельно хворий, проте не зломлений, єдиний чоловік у родині – уособлення лицаря-захисника, який має оберігати рідну домівку і беззахисних жінок. Вирушаючи в путь, він попросив у сестри полотно, аби огорнути своє знеможене хворобою тіло і вкрити слабкі кістки. Отже, полотно у творі виступає своєрід-

ним символом єднання родини, свідченням ніжних стосунків, любові брата й сестри.

Із перев'язаним полотном тілом, сидячи верхи на непідкованому коні, зі смертоносною зброєю в руках, шаблею на поясі та впевненістю у своїх силах, не відчуваючи страху, вирушає Дойчин на поле бою. Побачивши, що наближається хоробрий юнак-супротивник, Арапин намагався будь-якою ціною уникнути зіткнення, пропонував забути усе погане і скуштувати в його шатрі гарного червоного вина. Проте сталося інакше. Завдяки вправному користуванню зброєю і вчасно згаданій техніці бою Дойчин повернувся додому переможцем, знов відчувши силу у своїх слабких після хвороби руках, силу, що надала йому можливості вигнати геть ворога і відчутти радість перемоги. І якщо повернути здоров'я і зцілити chore тіло героєві не вдалося, то захистити свою честь і честь своєї родини та вилікувати душу, позбувшись розчарування в собі, у нього все-таки вийшло.

Важливою видається нам і композиція балади, близька до композиційної структури народних епічних пісень. Виокремлюємо в ній такі складові, як зачин-експозиція, зав'язка, кульмінація, розв'язка й епілог. Тепер варто докладніше охарактеризувати кожен епізод.

У зачині народним оповідачем змальовано картину розміщення намету Уса Арапина на солунському полі. Самовпевнений Арапин вважає хороброго захисника Дойчина мертвим і не чекає жодного спротиву:

Od Soluna ište zatočnika,

Da izide njeti na mejdana,

Da junački mejdan podijele.

U Solunu ne ima junaka,

Da izide njeti na mejdan.

*Від міста зажадав відчайдушного
захисника,*

Щоб із ним у двобій вступити,

Щоб із ним поле битви розділити.

У Солуні немає героя,

Аби вступив з Арапином у двобій.

Зайвий раз намагаючись довести свою силу, Арапин зажадав, аби до його шатра приводили по одній молодій дівчині-нареченій, дівчині чистій, незайманій, нецілованій («*Ja đevojku, ja nevjestu mladu, / Kojano je skoro dovedena, / Dovedena, jošte ne ljubljena*»), а також вимагав від переможе-них великої данини:

*Na Solun je porez udario:
Sve na dvora po jalova ovna,
Po furunu ljeba bijeloga,
I po tovar vina crvenoga,
I po kondir žežene rakije,
I po dvadeset žutijeh dukata...*

*Солун податком обклав:
З кожного двору по одному барану,
Хліба білого, щойно з печі,
А також вина червоного,
І вогняної горілки,
І по двадцять золотих дукатів.*

У зав'язці Дойчин дізнається про низькі задуми і хижі плани завойовника, адже настає час, коли приходить черга і Дойчиновій родині платити данину Арапинові. Єлиця і Анджелія намагаються приховати від нього цю звістку, проте, коли Арапин зажадав, аби до нього привели Єлицю, остання була змушена розповісти усе братові і шукати в нього порятунку і підтримки:

*A ču li te, bolestan Dojčine,
Ja ne mogu ljubiti' Arapina,
Ču li brate, za života tvoga.*

*Чи ти чуєш мене, хворий Дойчине,
я не можу любити Арапина,
Чуєш, брате, не можу за життя твого.*

Не витримавши сліз сестри й коханої, всупереч смертельній хворобі, він підводиться з ліжка і вирушає на бій з Арапином. І попри зраду побратима-коваля, який кинув його напризволяще у скрутний час, герой не відмовляється від свого задуму. Згадаємо, що Дойчин послав Анджелію до коваля з проханням підкувати йому коня у борг, аби було на чому вирушити до Арапина і дати йому гідну відсіч. Проте коваль відмовився це зробити без платні, у борг, і запропонував Анджелії:

*Andelija, moja snaho mila!
Ja ne kujem konje veresijom;
Da mi dadeš tvoje oči čarne,
Da ih ljubim,
dok se pobro vrati
I dok mene veresiju plati.*

*Анджеліно, кумо моя мила!
Я не кую коней у борг;
Дай мені твої чорні очі,
очі цілувати,
доки побратим вернеться
І мені борг сплатить.*

У цьому уривку спостерігаємо недотримання своєрідного усталеного кодексу честі й поведження, адже нормою поведінки було шанобливе ставлення до своїх побратимів та їхніх дружин.

Кульмінаційний епізод пов'язуємо із приїздом Дойчина на поле до Арапина, де поранений герой зміг відстояти честь своєї родини і власну, зчинивши спротив завойовникові.

Розв'язка наступає із перемогою Дойчина у двобої. Далі герої має на меті помститися кривдникам – Арапинові і ковалю-зраднику, він їх убиває і виколує очі, а потім, як доказ своєї перемоги, своєрідний військовий трофей, залишає їх для своєї коханої Анджелії та для сестри:

*Pa izvadi oči Arapove,
Te ih baci svojoj miloj seji:
– Eto, sele, oči Arapove,
Neka znadeš, da ih ljubit' ne ćeš,
Sele moja, za života moga.
Pa izvadi oči nalbantove,
Te ih daje ljubi Anđeliji:
– Naj ti, Anđo, oči nalbantove,
Neka znadeš, da ih ljubit' ne ćeš,
Ljubo moja, za života moga.*

*Витягає очі Арапинові,
Віддає їх своїй сестрі милій:
– Це, сестричко, очі Арапинові,
Добре, що їх ти не цілуватимеш,
Сестро моя, за життя мого.
Тоді витягає очі ковалеві,
Віддає їх милій Анджелії:
– Це тобі, Анджо, очі ковалеві,
Добре, що їх ти не цілуватимеш,
Люба моя, за життя мого.*

А в епілозі читач прощається із Дойчином – героєм помирає.

У народній баладі «Хворий Дойчин» серед основних мотивів варто виокремити ще декілька особливо показових і промовистих. Насамперед, мотив *самозречення, жертвності*, а також мотив *возвеличення сили і звитяги* воєводи Дойчина. Народний оповідач наділяє його суворою вдачею (коли настає час помсти ворогам, він без жалю відсікає голову і виколує очі Арапинові й ковалеві), але, вочевидь, намагається і реабілітувати свого героя, пояснюючи його суворі вчинки підступністю Арапина, який скривдив своєю пропозицією його сестру Єлицю, і зрадою коваля, що образив дружину Анджелію.

Ще один дуже важливий мотив – мотив *міцної братської і сестринської любові й пошани*, втілений в образах Дойчина і Єлиці та реалізований під час зображення їхніх взаємин.

Чільне місце відводиться *мотивам зради і помсти за зраду* – вони представлені в образах коваля і Дойчина.

Важливим нам видається пошук історичного прототипу героїчного захисника Солуна. Відправною точкою для аналізу стає дослідницька позиція Л. Делич, запропонована нею у статті «Хворий Дойчин». Шляхи генези і модифікації співу про сутичку “хворого” героя з Арапином» [1] щодо згадки про Дойчина у низці давніх текстів, зафіксованих біля згаданого міста Солуна і на Святій горі, які можуть свідчити про існування аутентичної історичної особистості. Зокрема, цінною видається інформація про літопис, що містить текст заповіту Дойчиного онука сину, Воїну Дойчиновичу, згідно з яким необхідно передати його шаблю сербському володареві, а прах за будь-яких обставин перевезти з рідного Солуна до монастиря Хіландара. Крім того, літописна пам’ятка фіксує і факт дотримання передсмертного прохання Дойчина, про яке свідчать хіландарський ігумен, а згодом і єпископ Макарій. Цікавими видаються згадки про прохання Дойчина, аби старці зі святого Хіландара три дні проводили службу над ним заради спасіння його душі, що, у свою чергу, свідчило про якісь тяжкі гріхи, адже саме їх треба

було спокутувати таким чином. Не виключено, що і згадка про важку, тривалу смертельну хворобу пов'язана з гріхами Дойчина. Безперечно, виконавці пісень про баладного героя повинні були знати, які непорядні вчинки були на сумлінні персонажа, чи покарання за них спричинило важку тривалу хворобу, і загалом – чи ця хвороба була у нього насправді, чи вона є вигадкою оповідача. У цьому ключі видається слушною думка вже згаданої дослідниці Л. Делич – не варто оминати того, що хвороба героя могла відповідати історичній правді; більше того, тяжка хвороба виступає невід'ємним мотивом, пов'язаним із володарями і захисниками Солуна, про що свідчать згадки не лише про хворобу Дойчина, а й про важкий недуг двох історичних правителів і оборонців Солуна – деспотів Йована і Андроника (перші декади XIV ст.).

Остання згадка про прах Дойчина датується періодом грецького визвольного руху у 20–30-х роках XIX ст., під час якого священики зберігали численні пам'ятки старовини і коштовності – у переліку стародавніх цінностей зафіксована і згадка про мощі героя.

Розглядаючи природу мотивів великого гріха і тривалої хвороби, беззаперечним видається їхній тісний зв'язок у традиційній культурі. Показово, що не лише образ Дойчина репрезентовано у цьому ключі: тут варто згадати припущення дослідника початку XX ст. В. Чайкановича щодо проекції образних характеристик Дуки Сенковича (тяжкий гріх і хвороба) на Дойчина [4, с. 179]. Безпосередні згадки про хворобу як покарання за гріхи зустрічаємо в рукописному варіанті тексту у В. Караджича, де, поруч із сестрою і дружиною, фігурує мати героя, яка у промовистий образний спосіб дізнається в сина, за які гріхи покарано його важким недугом і приречено на фізичні страждання, перед ким і в чому він завинив: *«Што си, синко, тако згријешиоте се измучи муках жестокијех»* (*«У чому, синку, ти так сильно завинив, що по-*

карано тебе муками жорстокими»). Син відповідає: покарано його за те, що він із тридцятьма гайдуками знайшов у білій церкві ковчег із каміння, який згодом, повернувшись туди, потайки від дружини, зламав, зруйнував із надією на те, що він наділений винятковими якостями і дарує благодать. Та в ньому було два Божих янголи – св. Петка (св. П'ятниця) і св. Неджеля (св. Неділя), прокляття яких за цей учинок призвело до п'ятирічної виснажливої хвороби чоловіка, і лише перед смертю доля змилювала над Дойчином, давши йому нагоду здійснити героїчний учинок, реабілітувати себе: *«Ал' у њега два божи анђела, света Петка и света Неђеља. / Тадер су ме оне проклињале, / И боловах пет годинах данах / И пред смрћу учиних јунаштво»*. У цьому варіанті тексту діалог між матір'ю і хворим Дойчином відбувається біля його смертного одра, проте у кількох інших натрапляємо на таку розмову напередодні битви з Арапином, що є своєрідним екскурсом до історії, вступом-передумовою хвороби героя.

Інший важливий елемент, на який варто звернути увагу, – фінал твору – загибель головного героя після тріумфальної перемоги над Арапином. У сербських епічних народних піснях і баладах, тематично пов'язаних із битвою на Косовому полі, аргументація смерті персонажів, виправдання автора, який позбавляє їх життя, перебуває у відповідності до християнської моралі та уявлень про небесне царство.

Цікавим і промовистим видається нам твердження Л. Делич щодо архаїчного уявлення про диморфну природу героя, який пасивний удень, проти виявляє активність уночі, вступаючи у двобій із змієм [1, с. 112]. Так, показовим у цьому ключі є варіант пісні про Хворого Дойчина, зафіксований у Болгарії в кінці ХІХ ст., де є згадка, що герой удень лежить, а вночі йде битися зі змієм.

Певні тематичні розбіжності також простежуються, коли брати до уваги варіант «Хворого Дойчина» з Ерлангенського ру-

копису і текстовий варіант у збірці В. Караджича, запозиченого у боснійського торговця. У першому випадку фігурує лише сестра Дойчина, згадок про кохану немає, як і жодних відомостей про виколоті зраднику побратимові та Арапину очі; йдеться лише про відсічені голови. У пісні з Ерлангенського рукопису присутній Іво Карлович, місто ж, де він лежить хворий і яке потім захищає, залишається тим самим – це Солун. Зауважимо, що на відміну від Дойчина, історичних свідчень про діяння якого немає, Іво Карлович в історичних пам'ятках згадується. Відомо, що він був видатним хорватським паном, спадкоємцем славної династії князів Кур'яковичів. Він славився як активний борець проти турків: коли частину підвладних йому як бану земель захопив неприятель, у його розпорядженні опинилися інші території, серед них і Медведград, який він ревно захищав і в якому знайшов вічний спокій. Включення цього героя до епічних народних традицій, на думку дослідниці Л. Пешикан-Люштанович, пов'язано з охороною межових, граничних територій – між тими, що підвладні Османському царству, і тими, що належать до поля християнських уявлень. А кожен кордон у народних віруваннях асоціюється з розмежуванням «цього» і «того» світів, які неодмінно об'єднують істоти-медіатори. Однією з таких істот може бути змій, зокрема його епічний дублер, «змієподібний» герой. Функціональний простір змія та подібних до нього створинь є межовим і/чи хтонічним, а перехід-переміщення з «того» до «іншого» світу вважається однією із показових його властивостей [3]. Захищаючи цю прикордонну, межову територію, Іво Карлович неодноразово зазнавав важких поранень. Відтак, зрозумілим стає, чому в епічному тексті поруч із героєм згадуються поранення і тривала хвороба, складнішим – встановлення зв'язку з містом Солуном (назва близька до міста Солина). А в народнопоетичному тексті про Хворого Дойчина, зафіксованому В. Караджичем, топонім Солун замінено на більш доступний для слухача – *Биоград* (Белград).

Намагаючись здійснити типологічний аналіз двох текстів – того, де фігурує битва між Іво Карловичем і Арапином у Солину, і вуківським варіантом тексту про Хворого Дойчина, доходимо наступних висновків. Насамперед, сюжетна структура, пов'язана із нездоровим героєм (Карлович, Дойчин), була сформована на початку XVIII ст.; початковий етап її формування варто пов'язати із першою половиною XIV ст. Зауважимо, що нечасто один епічний сюжет може функціонувати протягом такого тривалого періоду, як чотири століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Делић Л. «Болани Дојчин». Путеви генезе и модификација певања о сукобу «боланог» јунака с Арапином / Л. Делић // Жива реч. – Београд, 2000. – С. 112–137.
2. Зечевић С. Култ мртвих код Срба / С. Зечевић. – Београд, 1981.
3. Pešikan-Ljuštanović L. Zmaj i svadba u usmenom pesništvu Južnih Slovena. – Available at: <http://www.skripta.info/wp-content/uploads/2016/04/Zmaj-i-Svadba-u-Usmenom-Stvaralastvu1.pdf>.
4. Чајкановић В. Из српске религије и митологије / В. Чајкановић // Студије из српске религије и фолклора (1919–1924): сабрана дела. – Провсета : Партенон. – К. I. – С. 94–109.

SUMMARY

Applying to ancient folk poetry monument, focusing on the events after a battle on Kosovo field, when the invaders sack the local population on the occupied territories, the author is intending to pay attention to a few important constituent parts of the text. The researcher is describing in particular a plot of the work (chronological course of events, heroic spirit), figurative system (the character of Sick Doichyn, his sister Yelytsia, wife Andzheliya, Usa Arapyn), symbolics used in the monument, basic motifs of work, variants of text structure in different records (on the level of common and different features).

Several especially significant and expressive motifs should be also distinguished among the basic ones of the folk ballad *Sick Doichyn*. These are first and foremost the motifs of *renunciation, sacrificing*, and also *laudation of strength and victory* of voievoda (commander of an army) Doichyn, in spite of the fact that folk narrator describes Doichyn as a person of severe temper, as when time of revenge to the enemies comes, he cuts off a head and pricks out the eyes of Arapyn and blacksmith without sorrow. But the narrator, obviously, tries to vindicate his hero, explaining his severe actions with the perfidy of Arapyn, who has offended Doichyn's sister Yelytsia with the offer, and the treason of blacksmith, who has insulted his wife.

The motif of a *strong brotherly and sisterly love and respect*, embodied in the figures of Doichyn and Yelytsia is another significant motif realized through the depiction of their mutual relations.

The *motif of treason and revenge for it* submitted in the figures of blacksmith and Doichyn is another important part of the work.

Mainly women and children and also those who through illness and infirmity wasn't able to fight with the assailant have left on the occupied territories after a deadly military defeat. However, even sick persons could not remain aside from a fight against an invader and peacefully live the last hours in such difficult time for the state. So Sick Doichyn, formerly glorified over the whole country brave military man, and now seriously unwell person, rises from a bed, as though affronting the death itself, if only to resist the tyranny of invader and attempt to save the city, family and dwelling for the last time.

Keywords: folk ballad, «Sick Doichyn», structure of ballad, figurative system, motif.